

JAZYK JAKO NÁSTROJ TVORBY KOMBINATORICKÉ
I SVOBODNÉ¹

Blažena ŠVANDOVÁ

Když jsem psala na jaře roku 1999 článek „Dvoji povaha jazyka“ nepodařilo se mi přiléhavě nazvat ty dva komplementární pohledy na jazyk, které jsem zamýšlela rozlišit. K názvu článku mne inspirovala mnohačetná dualita jazyka, jak se objevuje v *Kurzu obecné lingvistiky* Ferdinandá de Saussura. Připadalo mi, že Ferdinand de Saussure vidí jazykové struktury patřičněji než moderní logikové, a že řádné pochopení de Saussurova odkazu napomůže lepšímu vhledu do soudobé logiky a analytické filosofie (podobný zájem v téže době patrně vedl také Jaroslava Peregrina k sepsání jeho pozoruhodné knihy *Význam a struktura*, která vyšla v Praze v nakladatelství OIKOYMENH v roce 1999). Ve zmíněném článku jsem se pokoušela od sebe oddělit ty struktury, které jazyk svazují apriorním řádem, od těch, které umožňují pochopení jazyka jako nástroje volné tvorby, jež je základem lidské svobody. Povahu řádu v jazyce jsem označila řeckým *logos* a povahu volného tvoření řeckým *poiesis*. – A to právě nebylo příliš šťastné. Vždyť *logos* je vlastně také doménou tvoření ba dokonce dvojího. Je-li *logos* to, co je předmětem logiky (pojetí stoiků), a považujeme-li dále (v pojetí Immanuela Kanta) za logiku to, co má jako své součásti analytiku a dialektiku, pak je „analytický“ *logos* nástrojem převážně kombinatorického tvoření a „dialektický“ *logos* nástrojem volného, či svobodného tvoření. (Podobně člení logiku G. W. F. Hegel. Jeho dialektika zahrnutá v logice pojednává o částech a celcích a o transcendentování „za“ ně.)

Místo o dvoji povaze jazyka připadá mi dnes výstižnější mluvit o jazyce jako o živlu, v němž se nám ukazuje především *logos*, ale taky *nous*. Problém je v tom, že *nous* se v jazyce projevuje zase prostřednictvím jazykových struktur a tedy opět skrze *logos*. Z této úvahy činím závěr, že je třeba hledat dvě různé podoby těchto struktur, dva komplementární pohledy na *logos* jako na *analogismós* a *nous*.

Nejelementárnější strukturou, o které mluví již Aristotelés v *Metafyzice*, je struktura vzniklá členěním na celky a části. Právě struktury složené z celků a částí se tradičně zkoumaly ze dvou opačných směrů: redukcionisticky a holisticky. (V oblasti příčinného působení odpovídá těmto směrům kauzalita a teleologie.) Redukcionisticky zkoumáme jazykové struktury tehdy, když z primitivních (atomických) jednotek

¹ Odpověď Martinu Kanovskému na jeho polemický článek (viz jeho „K povaze jazyka“, ORGANON F VII (2000), No. 4, s. 455-459) reagující na můj článek (viz „Dvoji povaha jazyka“, ORGANON F VII (2000), No. 2, s. 121-135).

významu skládáme, či konstruujeme celky, jejichž význam je dán významem částí a způsobem složení. Holisticky zkoumáme jazykové struktury tehdy, když za primární pokládáme celky, jejichž strukturu rozčleňujeme (delimitujeme, dekonstruujeme) na části, nebo také když transcendujeme „za“ stávající celek. Ale ať už postupujeme redukcionisticky či holisticky, pokud pracujeme s konkrétními jazykovými strukturami, pak jsme v oblasti *logu*. *Nous* je primárně nestrukturovaný, a proto neformalizovatelný, je to čirá intuice, která nás vede do oblasti prožitku a svobody.

Tolik úvodem. Pokud jde o konkrétní úvahy v mém článku, pouze stručně shrnu, že jsem v něm sbírala vesměs doklady pro to, jak se v *logu* projevuje *nous* a pokoušela jsem se tedy nalézt v přirozeném jazyce struktury nebo jejich projevy pochopitelné z holistického hlediska. Logické tradičně pěstují redukcionistický pohled na *logos*. Skládají celky z předem daných částí, když např. zavádí axiomatické formální systémy. Tento způsob pojednání *logu* vede k pochopení zejména kombinatorického způsobu tvoření v jazyce a je to tradiční způsob rozvíjený klasickou logikou, jejíž povšechnou znalost jsem předpokládala u čtenářů časopisu *Organon F*. – Naproti tomu jazykový holismus (nebo univerzalizismus) do povědomí logiků a analytických filosofů vstupoval jen zvolna v druhé polovině 20. století pod vlivem zejména W. V. O. Quina, W. Sellarse, D. Davidsona a R. Brandoma. Holismus těchto filosofů je charakterizován odmítnutím jazyka jako nomenklatury, tj. vize jazyka a priori složeného z hotových znaků nebo slov s přesně určenými významy. Pro jazykový holismus mluví zejména:

- 1) evoluce jazyka, tj. proces pozvolné změny přirozeného jazyka, kterou nikdo nedokáže zastavit.
- 2) existence synonymie a homonymie, metafory a metonymie, a dalších projevů jiných než „vertikálních“ spojení výrazů s významy.
- 3) Quinem popsaná neurčitost překladu a neurčitost reference.
- 4) to, že vedle obvyčejných významů jazykových výrazů existují v jazyce také významy ve smyslu hodnot.

Když jsem psala článek „Dvojitá povaha jazyka“, velice mi pomáhala de Saussurova holistická představa jazyka jako dvou paralelně běžících abstraktních amorfních plánů a podobnou představu jsem pak našla i v Platónově dialogu *Politikos*. Je to představa jazyka jako celku „složeného“ z nerozlišených komponent, které je možné delimitovat – dospět k částem, např. ke slovům, nebo ke slabikám, nebo ke znakům. Právě představa nerozlišené jazykové „materie“ či nerozlišených abstraktních plánů nejspíše evokuje to, co Plátónos nazýval *nous*. Ale *nous* ještě není *logos* (slovo), není to ještě struktura, není to nic, co by mohlo plnit deskriptivní a argumentativní funkce jazyka. Jazykově jsoucí vznikne delimitací jednotek významu – znaků. Z tohoto důvodu mluví pro jazykový holismus všechny jevy, které narušují představu jazyka jako předem daných znaků, tj. vertikálně spojených výrazů s významy. V mém článku je jen krátce pojednáno o některých z výše jmenovaných projevů holismu: o evoluci jazyka, o neurčitosti překladu a o pojetí hodnot u de Saussura. Téma hodnot je zvláště zajímavé a málo prozkoumané. Věnovala jsem mu mezitím jednu malou studii „Vědění – dynamika významu“, jež je součástí mé knihy „Cesty paradoxu“ (vyjde v Brně, v nakl. Ped F MU, s. 216-229).

Neurčitost překladu je skutečně věčné téma, chceme-li někoho přesvědčit o vzájemné provázanosti významů v jazyce a potřebnosti holistického pohledu na jazykové struktury. Věnuji nyní pár slov níže přiložené ukázce, ukazující co rozumíme neurčitostí překladu snad názorněji než se mi to podařilo v mém původním článku. Při opakovaném překládání z jednoho jazyka do druhého a zpět vyjde totiž najevo ona horizontální (či příčná) provázanost významů a výrazů jazyka, kterou prakticky znají profesionální překladatelé, a která dovedena do důsledku ukazuje ono holistické spojení všeho v jednom. K ukázkám není potřeba o mnoho více než trochu trpělivosti při práci se slovníky. Jako výchozí termin bylo zvoleno české slovo „vlhký“, pro překlad do angličtiny byl použit Fronkův slovník a pro překlad do češtiny čtyřsvazkový slovník Hais-Hodekův. Při prvním nahlédnutí do anglicko-českého slovníku jsem našla 8 anglických ekvivalentů českého slova „vlhký“, při zpětném překladu do češtiny pak 39 českých výrazů a pro ně zas zpětně cca 213 anglických. Jak již bylo řečeno, mohli bychom ve lže se slovníky pokračovat až k ukázkám, že vlastně všechna slova v přirozeném jazyce jsou významově a výrazově se slovem „vlhký“ nějak nepřímou souvisí.

Neurčitost překladu – ukázka práce se slovníky

1
8
39
213
.....etc.

vlhký

damp, moist, humid,
rainy, dank, slicky, clammy, wet,

vlhký, sychravý, skličný, provlhlý, navlhčený, neslaný-nemastný/ mokrý, usazený, nasycený deštěm, mokřavý/ deštivý, deštivý, plesnivý, páchnoucí, zatuchlý smrdutý, mokřavý/ kluzký, vlhce lepkavý, studený, chladný, nehumorný/ promáčený, nasáklý, čerstvý, nevyschlý, syrový, opilý, pijácký, tekoucí, otravný, nudný, protivný, bláznivý, potrhlý, sentimentální, schliplý, udělat čaj přelitím lístků, sychravý,

damp, moist, humid, rainy, dank, slicky, clammy, wet/ cold and damp, raw, chilly, drizzly, rough/ dispirited, dejected, despondent, wretched, low-spirited, be down in the dumps, be downhearted/ slightly damp, sponged/ insipid, sterile, wishy-washy, lacklustre, unexpressive, uninspired, unexceptional/ soggy, drenched, soaked, dripping, wet through, wringing wet, like a drowned rat/ tear-filled, tearful, wet with tears, tear-stained/ saturated with rain/ suppurating, oozy, running, weeping, rheumy

eyes/ mouldy, mildewet, mildewy, grey⁵⁰, bleached, old geezer/ malodorous, putrid, fetid, foetid, smelly, stinking, evil-smelling, musty, fusty/ fuggy, rancid, stale, airless, unhealthy/ foul-smelling, evil-smelling, stinking, putrid/ swampy, wetland, swamp, marshy, fenny/ slippery, glassy, as slippery as an eel, risqué, lewd, obscene, lascivious, blue/ sticky, gummy, viscous, gluey, glutinous, sily, gooey, tacky/ frigid, glacial, ice-cold, stone-cold, dispassionate, passionless, indifferent/ parky, aloof¹⁰⁰, distant, dry, frosty, detached, reserved, noncommittal, impassive, standoffish, offish, unloving, frigid, undersexed, calculating, clinical, steely, deadpan// water-logged, soating-wet/ saturated, sodden, waterlogged/ fresh, new, energetic, zippy, sharp, nimble, swift, brisk, spanking/ uncooked, unfinished/ drunk, tipsy, tiddly, stewed, light, completely drunk, dead to the world, absolutely pissed, drunk with, intoxicated with/ drinking/ poisonous, tedious, annoying, irritating, vexatious, pestilent, troublesome¹⁵⁰, pesky, thorny, nettlesome, crashing bore, deadly boring/ flowing, leaky/ tiresome, vapid, long-winded, humdrum, dull, flat, cheerless, dead, unreadable, stuffy, unadventurous, bore/ unpleasant, disagreeable, mean, odious, objectionable, off-putting, irksome, nasty, horrid, beastly, repulsive, obnoxious/ mad, crazy, insane, foolish, silly, barmy, loopy, cockeyed, zany/ crazy, loony, cranky, scatterbrained, featherbrained, moonstruck, whacky, wacky/ sentimental, mawkish²⁰⁰, syrupy, soppy, corny, weepy/ drooping, floppy, dejected, listless, lifeless, crestfallen, lethargic/// etc.

Potud dodatečně, vysvětlující poznámky k mému článku „Dvoji povaha jazyka“. Ráda bych nyní poděkovala redaktorům časopisu ORGANON F za to, že jej otiskli, a hlavně Pavlu Cmorejovi, který k němu měl řadu připomínek a dotazů, a pomohl mi nad ním lépe přemýšlet. Článek si ale vysloužil také kritiku ze strany Martina Kanovského a na ni se nyní chystám odpovědět.

Jeho úvodní chválu musím odmítnout. Z toho, co jsem uvedla výše, je zřejmé, že to není tak, že by byl „v článku Blaženy Švandovej s dokonalou jasností a precizností prezentovaný ten pohľad na jazyk, ktorý zastávali a zastávajú štrukturalna lingvistika a semiotika, počnúc prelomovým vystúpením Ferdinanda de Saussure až po práce Umberta Ecce“, jak mi připisuje Martin Kanovský. V mém článku jsou citovány pouze některé názory Ferdinanda de Saussure z jeho *Kurzu obecné lingvistiky* a to zejména ty, které dokládají, že jazyk je abstraktní strukturou a že holistický pohled na jazykové struktury je možný.

V článku se také vůbec nezabývám strukturou mysli, jak mi neprávem podsouvá Martin Kanovský, ale pouze a jediné strukturou jazyka, tak jak si ji zpětně uvědomujeme reflexí toho, co říkáme. Primárním předmětem mého zájmu tedy není lidská mysl, ale nanejvýše naše jazykem reflektované vědomí, pokud o něm můžeme něco říci z hlediska lingvistiky a logiky. A to jistě můžeme, aniž bychom přitom museli vstupovat do oblasti kognitivní lingvistiky a kognitivní psychologie.

Martin Kanovský, pokud správně rozumím tomu, co chce říci, pokládá za nepřijatelný z hlediska kognitivní lingvistiky a psychologie de Saussurův holistický pohled na jazyk jako na „dvoji abstraktních amorfních plánů prpracovávajících své jednotky v procesu delimitace“. Na její místo z hlediska kognitivní psychologie klade představu obrovského množství „mentálních reprezentací o mnoho rádo presahu-

jujích dokonca aj všetky možné kombinácie slovnej zásoby aktuálneho jazyka“, ktoré ale nejsou „lingvistickými výrazmi“, neboť „podmienkou lingvistického výrazu je aktivizácia mentálnej reprezentácie, ale naopak to neplatí – mentálna reprezentácia môže byť vyvolaná z pamäti aj bez spojenia s lingvistickým výrazom. Akt vyvolania mentálnej reprezentácie z pamäti ani akt aktuálneho vnímania nie sú lingvistickými operáciami, hoci ich môžu lingvistické operácie sprevádzať“. Martin Kanovský se ďale domnívá, že jeho predstava mentálnych reprezentácií vysvetľuje, čo skutočne probíhá v ľudskej mysli, a to že je v rozporu s de Saussurovou a potožmo s moji predstavou mysli. Jak už jsem ale řekla a jak se každý může sám přesvědčit, můj článek není o mysli, ale o jazyce. A holistická představa jazyka jako dvojice abstraktních amorfních plánů zdaleka ještě nemusí implikovat představu mysli jakožto *tabula rasa* včetně všech dalších důsledků, které z toho na tomto místě Martin Kanovský vyvozuje.

Jestliže Martin Kanovský připustí, že lingvistika a logika zkoumají jazyk a nikoli mentální stavy lidské mysli, a to by jistě měl, nebude vidět žádný rozpor mezi de Saussurovou představou jazyka jako „dvou abstraktních amorfních plánů“ na straně jedné, a představou, že z hlediska kognitivní psychologie mysl pracuje s „mentálními reprezentacemi nelingvistického charakteru“ na straně druhé. Navíc je patrné, že tyto mentální reprezentace v mysli podléhají změnám v čase a závisí přitom často nepředpověditelně na podnětech ze smyslu i odjinud. Dále je zřejmé, že tyto mentální reprezentace jsou často různé v myslích různých lidí, zatímco o jazyce uvažujeme jako o společném pro všechny mluvčí. V tom případě by mohla docela dobře být množina diskretních mentálních reprezentací teoreticky aproximována např. spojitým kontínuem mentálních reprezentací. Pokud je tato úvaha správná, pak by mohla získat de Saussurova představa dvou paralelně běžících abstraktních plánů z hlediska kognitivní lingvistiky a psychologie docela konkrétní obsah, totiž mohla by být ztotožněna se spojitým kontínuem mentálních reprezentací. – Jenže tak já v této chvíli uvažovat nemusím. De Saussurovy představy jako lingvisty stejně jako moje představy jako logika se přidržuji uvažování o jazyce. Jak jsou amorfní plány jazyka reprezentovány v lidské mysli přenechávám s radostí kognitivní lingvistice a psychologii a nijak mne netrápí, že by tím mohl náš obor zkoumání zaniknout, protože tomu tak prostě není.

Nečiní mi žádné problémy souhlasit s názorem Martina Kanovského, že proces kognitivního rozpoznávání je něco jiného než proces lingvistického rozpoznávání (delimitace). Navíc tohle rozlišení, jak jsem již načrtla výše, může dát dobrý smysl de Saussurově představě dvou amorfních abstraktních plánů z hlediska kognitivní psychologie a identifikovat tak styčné body disciplín, které se do jisté míry překrývají, ale nijak si nekonkurují. Co může například kognitivní psychologie říci o tom, jakých chyb se lidé dopouští v argumentaci či o etice našeho vyjadřování? Lingvistika a logika ale mohou.

Dále mohu snadno s Martinem Kanovským souhlasit, že celou „mentální aktivitu“ nelze zužovat „na pojmové poznání“ a že „kognitivne mechanizmy mysle pracují s jednotkami, ktoré ani zdaleka nie sú pojmy“. A vůbec si neuvědomuji, že bych tohle někde popírala. Vždyť můj článek přece pojednává o struktuře jazyka a ne o struktuře mysli. De Saussurova a potožmo ani moje pojetí jazyka nijak nestojí v cestě

kognitivní lingvistice a psychologii, ale naopak je doplňuje v oblastech jako je verbální komunikace, argumentace, diskuse, dialog, tvorba teorií a zejména v oblastech etiky, práva apod., kam kognitivní lingvistika a psychologie nedosahují. Důsledná redukce lingvistiky a zejména logiky na kognitivní lingvistiku a psychologii, tak jak by ji patrně rád učinil Martin Kanovský, určitě není na místě.

Slovo závěrem. Z toho, co již bylo řečeno, vyplývá, že kritika Martina Kanovského namířená proti de Saussurovu potažmo mému holistickému pojetí jazyka jako dvou abstraktních plánů není opodstatněná. Přesto vyšlo díky této kritice najevo něco pozitivního. Totiž, že de Saussurovy abstraktní plány jazyka by mohly mít za určitých předpokladů v kognitivní lingvistice a psychologii dobrý smysl a že právě skrze ně by snad bylo někdy možné obě disciplíny propojit. Zdá se, že bych teď měla Martinu Kanovskému za toto nahlédnutí poděkovat. Učinila bych tak s radostí nebýt posledního odstavce jeho článku. V něm se jeho nepochopitelně jedovatá slina obrací nejen proti mně ale proti matematice a logice obecně, a tak mi nezbývá než se závěrem podívat, co asi na tento jeho projev pohrdání kulturou a základy vzdělanosti říká jeho svědomí?

*Katedra občanské výchovy, Pedagogická fakulta,
Masarykova univerzita,
Paláci 31, 60300 Brno
e-mail: svandova@junbo.ped.muni.cz*